

4. Střed

V procesu vytváření české kultury vyvstal také problém české filozofie. Zpočátku se vlastně ještě jako problém nejevil, alespoň ne jako problém filozofický, který by přesahoval ryze jazykovou potřebu vybudování odborné terminologie a stylu. Jako problém se „česká filozofie“ objevuje vlastně až ve čtyřicátých letech, kdy se samozřejmost překladové metody v této oblasti zpochybňuje a kladou se otázky původnosti či věcného přínosu českých filozofických prací, a dokonce se uvádí v potaz sama užitečnost filozofie jako vědy pro českou kulturu. Přes toto vyhrocení problému – jak jsme viděli, ideologicky motivovaného sporem s kulturou německou – neznamená to nijak, že by zatím, to jest právě ve vrcholném, jungmannovském období obrozenské kultury, nebyla filozofie české obrozenské kultuře hlouběji užitečná. Je přirozeně možné, ba přímo důvodné sledovat hlavní proud filozofického myšlení v českých zemích na pozadí takových osobností, jakými byly Bernard Bolzano (1781–1848) (LOUŽIL 1971: 45–59; 1978) a Augustin Smetana (1814–1851), tedy osobností národnímú hnutí vzdálených. Nám zde však nejde o postižení vývoje filozofické myšlenky, ale o poznání podstaty českého obrozenského kulturního typu, proto nás bude více zajímat filozofie ještě nespecifická, nepřítomná v české obrozenské literatuře jako samostatná disciplína, ale rozpuštěná v celé oblasti jungmannovské synkretické kulturní aktivity.

Významnou úlohu v tomto smyslu u nás, stejně jako v jiných slovanských národech, sehrála filozofie Herderova. Proces využívání a přizpůsobování herderovství v jednotlivých slovanských zemích a zvláště u nás je v slavistické literatuře dobře popsán. Především byly sledovány souvislosti Herderovy koncepce humanity a domácí slovanské „humanitní“ tradice, využívání Herderovy koncepce humanity pro potřeby slovanských hnutí a konečně byl v obdobných souvislostech studován i Herderův ideální obraz Slovanů. Dosud však unikaly pozornosti slavistiky a bohemistiky velmi zajímavé vztahy mezi Herderovým filozofickým konceptem „středu“ a pojmem „středu“ v odborných, publicistických a uměleckých textech vrcholného českého obrození.

Pojem „středu“ je důležitým článkem Herderovy filozofie, je to „šťastný střed“, „zlatý úděl prostřednosti“, pozitivní hodnota

vyklučující extrémů a spojující v sobě všechny kladné kvality příslušné danému okruhu jevů. Objevuje se na nejrůznějších úrovních herderovské soustavy. Země je Herderovi „hvězda mezi hvězdami“ (HERDER 1941), připoutaná ke slunci, „svému středu“, a současně „jedna ze středních planet [...] jak co se týče umístění, tak i velikostí, poměrem a trváním svého oběhu kolem vlastní osy a kolem slunce; každá krajnost, největší i nejmenší, nejrychlejší i nejpomalejší, jest jí vzdálena z obou stran“ (TAMTÉŽ: 15). Tato středová poloha Země pravděpodobně ovlivňuje zdejší formy života, rostlinstvo i zvířata, mezi nimiž je opět člověk „tvorem středu“ (TAMTÉŽ: 60), v němž se sbíhá „většina nejjemnějších paprsků z forem jemu podobných“ a v němž bylo sloučeno „vše, co bylo možno sloučiti“ (TAMTÉŽ: 62). Ale i v rámci lidstva slouží kategorie středu jako hodnotící prvek, odlišuje národy „krásné postavy“ obývající „střední pásmo zemské, které leží mezi dvěma extrémů tak jako krása sama“ (TAMTÉŽ: 127). Zdánlivě zcela protikladně sice užívá Herder pojmu „střed“ ještě v jiných souvislostech, když ho v jistém smyslu staví proti základnímu principu platnému na Zemi, jímž je „okruh, kolo a změna“ (TAMTÉŽ: 23), a odmítá pokusy obracet rozmanitost světa „na jedinou víru v písmeno“ (TAMTÉŽ), dává na otázku: „Kde je vlast člověka? Kde je střed Země?“ odpověď: „Tam, kde stojíš!“ Ale tady jde spíše o protiklad středu v tradičním významu a ve významu herderovském, středu jako jediného bodu, jako jedinečnosti a „středu“ jako souhrnu různorodých kvalit. Formulace „střed je všude“ a „ve středu je všechno“ se sice liší svým hlediskem a do jisté míry i věcně, ale vždy je v nich střed spjat s mnohotvárností, se sjednocením různosti a s růzností v jednotě.

Herderovské pojetí „středu“ v mnohém vyhovovalo jungmannovskému myšlení už proto, že odpovídalo jeho sklonu k mytizaci, k nediferencovanému, spojitému vidění světa, a tudíž i k myšlení v analogiích, používání výkladu jevů z jedné oblasti skutečnosti k výkladu jevů oblasti jiné, na ní nezávislé. Herderův pojem „středu“ zřetelně souvisel s dávnými mytologickými systémy (k místu „středu“ v mytologických soustavách viz např. ELIADE 1952; 1957; SÉJOURNEOVÁ 1966: 90n.) a mohl tak být jako skladební prvek jungmannovské ideologie i z tohoto hlediska velmi snadno a nenásilně využit. V nejméně příznakově podobě, která také nejsilněji míří k Herderovi jak věcným obsahem, tak cílem, pro který byla určena, se objevuje pojem středu v pracích usilujících postihnout místo

člověka vůči živé přírodě a světu v nejširším smyslu. Zde také zůstává přímo zachováno myšlenkové pouto s filozofií lidskosti, tak například když Antonín Jungmann charakterizuje člověka „jako hlavní článek nebo střed živočichů“, jako bytost, jež „mezi rozdílnou ho-lemostí a malostí zvířat prostřední velikost má, jsa přes pět střeoviců zvýší“ (cit. JUNGMANN 1846: 322–324), Presl pak jako „střed a obraz veškera tvorstva, nejvyšší rovnoměr“ (PRESL 1834b: 106), nebo když František Palacký označuje celé pokolení lidské za „prostřední-če mezi bohem a červy“ (cit. JUNGMANN 1846: 375).

Nejzajímavější a také nejosobitější oblast využití Herderova filozofického konceptu je však jinde. Tam, kde již není pojem středu přijat zvnějšku, ale kde je co nejtěšněji spjat se samou podstatou obrozenského myšlení, které naopak právě pro svou představu „středové polohy“ a jejich hodnot až druhotně využívá Herderových formulací. Herderovský „střed“ v tomto případě ovšem přestává být ovlivňujícím činitelem a stává se pouhým nástrojem příslušné funkce jungmannovské kulturní aktivity.

V této podobě sloužila představa středu velmi často potřebě hodnocení evropských národů a jazyků. Pomocí ní argumentovaly vlastenecké kruhy ve prospěch národů a jazyků slovanských. Přítomnost ve středu, středová poloha jazyka, jazykového jevu, národa apod., se stala automaticky pozitivní hodnotovou kvalitou, postavení mimo střed bylo spínáno s hodnocením nižším nebo přímo záporným. Přítom nebylo důležité, o jaký střed věcně šlo. Mohlo se jednat stejně tak o střed prostoru zeměpisného (slovanský národ „německému a řeckému jazykem příbuzný a mezi nimi na ten čas a snad i před tím vždy vprostřed bydlící“ – PRVOTINY 1813: 83), jako třeba o středovou artikulační polohu v ústní dutině (KOLLÁR 1862a: 244) nebo o chápání Slovanů jako „středně“ či „středně“ vysokých. V některých případech sice – v rámci programu zdokonalování slovanského jazyka – nebylo střední postavení přijato jako již dosažené, ale jako hodnota, k níž slovanský jazyk (národ) teprve míří, nicméně jako hodnota, která právě jím je dosažitelná. Ideál dokonalosti jazyka byl například Kollárem umístěn do středu mezi živlem logickým a estetickým a ve směru tohoto ideálu byla jím pak rozvíjena koncepce úprav češtiny z hlediska větší libozvučnosti (KOLLÁR 1822: 32–47).

Na tuto základní vrstvu mystiky středu, kterou je sepětí s kladnými hodnotami obecně a s hodnotami slovanskými zvláště („V prostředku se mezi Řekem, Britem, | naše jméno bude blyštěti | na

sklepení světa hvězdokrytém“ – KOLLÁR 1832: zpěv II., sonet 258), se v textech jungmannovského období, ale i později, vrství ještě další hodnoty. Především se zvýrazňuje sama úloha prostřednictví, zprostředkovatelství, která vyplývá z aplikace pojmu střed ve smyslu geografickém. Obecně kladnou úlohu „národa středu“ konkrétně naplňuje role zprostředkovatele kulturních styků. Tato teze se objevuje v ideologii českého národního obrození velmi brzy, nacházíme ji už v programovém prohlášení časopisu *Krok*: „Naše položení mezi ostatními národy, příběhové rodu našeho a dosud získaná vzdělanost nám dokazují, že naše povolání jest sloužiti na převod vzdělanosti evropejské k jiným vzdělaným rodu našeho“ (KROK 1821: 7). Postupně na ní vyrůstá i pojetí smyslu českých dějin zformulované Františkem Palackým v *Dějínách národu českého v Čechách a v Moravě*, podle níž situování Čech do „středu a srdce Evropy“ učinilo český národ „středistěm, ve kterémž rozmanité prvky a zásady novoeuropejského života národního, státního i církevního ne bez zápasu stýkaly a jednotily se. Jmenovitě spatřiti jest tu očitě i dlouhý spor i vzájemné pronikání se živlů římského, německého a slovanického v Evropě“ (PALACKÝ 1848: 9). Českému národu pak byla podle této koncepce přisouzena dějinná úloha „sloužiti za most mezi Němectvem a Slovanstvem, mezi východem a západem v Evropě vůbec“ (TAMTÉŽ: 13).

Tento prvek ideologické soustavy vrcholného českého obrození byl prosazován s vnucující se samozřejmostí v řadě textů publicistických a uměleckých: „A ta naše česká, kulatá, horami olemovaná země – jak zřejmě co něžná růžinka na srdci Evropinu spočívá“ (R. 1837: 10); „V srdci Evropy [...] skví co růže“ (RUBEŠ 1906: 237); „Čechie, ono ztepilé, v srdci Evropy tkvící poupě, zvláště se hodí býti středistěm literní výměny, ano snad jádrem velikého, veškerou Evropou rozsnětveného kmene vzdělanosti. Zde tažen první poledník, velikou oblohu literatury na dva listy, na dvě polokoule dělící...“ (VRĚÁTKO 1837: 51). Samozřejmost jeho prezentace byla a zůstává tak uhrančivá, že dodnes není příliš pocítována jeho konvenční složka. Sepětí představy střední polohy s pojmem českého národa však nebylo nijak bezprostřední, dané jednoznačně samou zeměpisnou polohou Čech. Na jedné straně vyplývalo z mýtu středu jako hodnoty kladné a současně slovanské – v nejryzejší mytologické podobě se tento významový obal pojmu střed uchoval v Kollárově *Slávy dceři*. „V středku Všemohíra“, uprostřed milionů „soustav světových“

bylo lokalizováno Kollárovo slovanské nebe (KOLLÁR 1832: zpěv IV., sonet 390). Současně však mělo ještě jednu, neméně závažnou motivaci, také nevyplývající z geografické reality. Označení českého národa jako evropského národa středu bylo totiž zároveň polemikou s obdobnými nacionálními aplikacemi Herdera v prostředí německém, například u Rohmera (KOLLÁR 1862a: 260) nebo F. L. Jahna, charakterizujícího naopak německý národ jako „das alte ehrwürdige Mittelvolk Europas“ (JAHN 1817: 11). I tady, v oblasti využití pojmu „střed“, lze tedy nalézt projev onoho „překladového“ budování české kultury ve vztahu ke kultuře německé.

Už při užívání pojmu střed ve smyslu zeměpisném se tíhlo k tomu, pojímat ho jako určitou syntézu, jako soustředění kvalit jevů mimo-středových. Ve „středovém“ dějinném prostoru českého národa se podle Palackého koncepce prostupovaly a spojovaly hodnoty světa římského, německého s hodnotami slovanskými, situování Slovanstva do středu mezi živel řecký a germánský bylo sloučeno s představou prolnutí nejlepších národních a jazykových kvalit světa helénského a německého (např. propojení estetičnosti s živlem logickým) apod.²⁸ Toto pojetí středu jako soustředění nejlepších kvalit, které našlo v Herderovi svou oporu a formulační vzor, souviselo v myšlení jungmannovské generace s obecně přijatým kultem syntetičnosti. Slovanské je v soustavě jungmannovského myšlení vždy charakterizováno jako prosté jednostranností, jako celek spojující v jednotu množství kvalit a hodnot, které jsou mimo slovanskou oblast přítomny jen jednotlivě, a tedy v okleštěné podobě. Ne náhodou se tehdy znovu aktualizuje výrok Matěje Bela v úvodu k Doležalovu spisu *Grammatica Slavico-Bohemica* z roku 1746, jímž byly „příznačné“ vlastnosti španělštiny (vážnost, velebnost), francouzštiny (působivost, plynulost), angličtiny (důstojnost, působivost), němčiny (významové bohatství, ráznost), italštiny (měkkost, libozvučnost), maďarštiny (velitelská přísnost) přiřazeny také češtině. Nicméně obvykle se možnosti, které toto pojetí nabízelo, rozvíjely jiným směrem, tak aby byla pokryta celá oblast slovanská, jak to vyhovovalo duchu jungmannovské ideologie. Syntéza byla tedy hledána až ve slovanském světě jako celku. Za záruku jeho vnitřní diferencovanosti

28) Podobný obraz se prosazoval i v nehlubokých a efemérních výrociích typu „Praha leží mezi Dráždany a Vídní, Dráždany jest město umění, Vídeň město přirozenosti, Praha však spojuje obě, umění i přirozenost, a toto spojení hudební vloh vzbuzuje i vzdělává“.

a mnohotvárnosti bylo pak možno považovat rozdělení na různé národy a „nářečí“. Jednotlivým slovanským národům nebo jazykům byla pak v rámci této koncepce přisouzena úloha reprezentovat a zastupovat některý z hlavních evropských jazyků. Vznikaly tak více či méně ustálené relace mezi určitými jazyky (národy) slovanskými a neslovanskými – německý národ byl ve slovanském světě obvykle „zastupován“ národem českým, italský národ tu „reprezentovali“ Jihoslované, Francouze Poláci apod. (LAUNER 1847; COCHIUS 1847: 606). Toto pojetí – jakkoliv mohlo vyloučit z práva na samostatnou národní existenci ty slovanské národy, pro něž nebyla nalezena adekvátní analogie v neslovanském světě (např. Slováky, Ukrajince atd.) – už nutně počítalo s pozitivním hodnocením „mnohonářečnosti“, jazykové rozrůzněnosti Slovanů, která značně křížila cestu politickým tužbám jungmannovské generace. Ideál syntetičnosti pronikal přitom i do oblasti literatury a názorů na literaturu. V českém prostředí tak umožnil v zásadě mírovou koexistenci zcela protikladných básnických tendencí v rámci jediné koncepce literatury. Zárukou rozvité literatury bylo v představách jungmannovské generace vstřebávání nejrůznějších podnětů (JUNGSMANN 1948: 68). Výmluvně toto pojetí formuloval Jan Kollár: „Slavská, obzvláště česká řeč tak jest šťastná, že se ve všech poetických formách, starých i nových, klasických i romantických svobodně hýbati může: hexametry i alexandriny, pentametry i ottavyrmy, safické verše i sonety, rytmus i časoměrnost i rymování, všecko se v ní výborně zdaří“ (KOLLÁR 1862a: 4).

Současně však pojem středu získával ještě další atributy, zdánlivě protikladné, nicméně s představou středu jako syntézy úzce související. Střed se mohl jevit i jako kvalita, jejíž kladná hodnota plyne nikoliv ze shrnutí, ale z odmítnutí kvalit jevů pomezních. I pokud tato představa nebyla verbalizována za pomoci výrazu „střed, prostředek“ aj., představovala v obecné podobě důležitou složku ideologie vrcholného českého obrození: požadavek odmítnutí veškerých krajností se objevoval v nejrůznějších dobových textech, velmi často zejména v podobě oblíbeného frazeologismu o „zlaté střední cestě“: „zlatá prostřední cesta nejbezpečnější, aniž potřebí hned ku pokrajnostem a končetinám skákati“ (KOLLÁR 1846b: 156). Významně se tato představa v oblasti názorů na literaturu podílela jak obecně na vzniku ideálu literatury povýšené nad jednostranností („jednostranná báseň v naší literatuře věc až posavad neslychána“ – KOLLÁR

1956: 219), tak konkrétně v záporném postoji vůči evropskému romantismu. Snad v nejzřetelnější podobě vystupovala ovšem na poli rodící se české politiky, kde sloužila svým sepětím s obecně přijímaným kladným hodnocením středové polohy k ospravedlnění slovní floskule o „zlaté střední cestě“ jako politickém programu.

Je víc než příznačné, jak se politické myšlení jungmannovské generace snaží vyhnout ostře protikladným kategoriím ve prospěch nějaké kategorie kompromisní, středové. Tak je např. obházena opozice „svoboda – útlak“ buď okleštěním smyslu slova svoboda, anebo přímo jeho rozšířením o omezující atribut, srov. tehdy běžný výraz „rozumná svoboda“. Obdobně byla retušována opozice „konzervativní – pokrokový“, srov. později příznačné úsilí najít přijatelnou náhražku za výraz „konservative Natur“ na Slovanském sjezdu (ŽÁČEK 1958: 36).

Herderovský střed, využit – a vlastně přímo zmanipulován – pro potřeby rodícího se českého politického myšlení, vyhovoval jungmannovské ideologii vlastně již svou staticností. Ve čtyřicátých letech se však postupně prosazuje – především u mladé generace – přece jen jiný obraz skutečnosti. Přestože mladé pokolení přijímá leccos z ideologické soustavy jungmannovské generace, znamenalo toto převzetí současně rozbití nosných sloupů dřívější ideologické soustavy. Pokud jde o pojem středu, začínají do jeho statického pojetí pronikat stále častěji dynamické prvky. Nacházela-li starší představa středu vhodnou oporu v Herderovi, nyní, ve chvíli, kdy se dynamizuje a uvádí do souvislosti s představou společenského vývoje, může plně využít podnětů filozofické soustavy Hegelovy, zvláště pak v samotné a již ve smyslu českého nacionalismu nasměrované interpretaci Augustina Smetany, který sám k vlasteneckému kruhu nepatřil: „Naše vlast je ze všech slovanských zemí posunuta nejdál do německého území a už z toho důvodu je nepopiratelně určena k tomu, převzít německou kulturu (která předcházela kulturu slovanskou stejně jako klasická německou a orientální kulturu klasického věku) a předat ji východním kmenům slovanským“ (SMETANA 1961: 143).

Už na tomto výroku je vidět, že aplikace hegelovské triády nemusela rozrušovat základní významové vrstvy představy „středu“. Stačilo je přehodnotit vztažením k pohybu dějin. Zachováno mohlo zůstat pojetí středu jako „prostřednictví, zprostředkovatelství“, ale vedle jeho starší podoby jako věčné, a tedy ahistorické směny kulturních statků proniká i pojetí nové. Zprostředkování je v něm

pojato jako funkce nikoliv prostorová, ale časová, jako přenášení kulturního dědictví z minulosti do budoucnosti. Podobně i představa středu jako soustředění nejlepších kvalit jevů mimostředových se proměnila ze syntézy statické v dynamickou syntézu blízkou pojetí hegelovskému.

Velmi výrazně je to patrné na argumentaci štúrovské generace na Slovensku, a to i tehdy, když se od Hegelovy koncepce výslovně distancovala. Právě u štúrovců snad nejzřetelněji vystupuje do popředí, že přechod od Herdera k Hegelovi není nijak neorganický a souvisí s vlastním vývojem filozofické myšlenky – můžeme totiž předpokládat přímou návaznost mezi konceptem středu u Herdera a Hegelovou syntézou.

M. J. Hurban vyložil svou filozofii dějin v článku Věda a Slovenské pohľady. Jungmannovský střed byl tu již zcela přehodnocen. Budoucí slovanská věda, o jejíž charakter ve stati jde, se jeví jako vyšší vývojový stupeň vůči vědě německé, která usiluje o poznání „vecí a systémů“; slovanská věda má být poznáním „pravdy celej“. Vlastností této budoucí slovanské vědy má být tedy syntetické vidění skutečnosti ne jako souboru jevů, ale jako souboru syntéz, jako „úmyslo-čin, slavo-skutok, svato-život, obrano-boj, výbojo-pokoj, slávo-človek, sveto-duch, sveto-životo-duch“ (HURBAN 1846a: 9). Tuto koncepci, navíc již přímo s použitím výrazu „centrum“, dále rozvinul ve směru Hurbanem načrtnutém P. Z. Hostinský. Vychází z přesvědčení, že proti jednostranné německé filozofii (metafyzické) a stejně jednostranné filozofii západoevropské (fyzické) musí projekt slovanské filozofie překlenout základní rozpory skutečnosti (hmota, smyslovost – duch, rozumnost) a otevřít skrze jejich syntézu v pojmu „vidění“ (viděňja) jako bezprostřední a celé jistoty poznání také vyšší vývojovou etapu v poznávacím procesu (KELLNER-HOSTINSKÝ 1847).

Hostinského interpretace Hurbana ukazuje zřetelně, do jaké míry vyrůstá tato představa dynamické, historické syntézy z tradičního prostorového vymezení pojmu střed. „Vidění“ se jeví Hostinskému jako „ožiarený štít Kriváňa, z ktorého konciare predešlej filozofie hlboko v dolinách ležia a z ktorého vidieť vnútornosti kostola vedy slovanskej v budúcnosti“ (TAMTÉŽ: 467). Je zde tedy využito tradiční pojetí Tater jako středu (KOLLÁR 1956: 255), nicméně jeho někdejší prostorové charakteristiky se již zcela vytratily ve prospěch charakteristik časových.

Není snad třeba zdůrazňovat, že toto obrácení pozornosti k času, k rytmu pohybu dějin samo o sobě znamenalo v našem i slovenském kontextu značný krok kupředu. Vznesla-li část mladé generace ve čtyřicátých letech našeho století otázku „užitečnosti“ filozofie pro potřeby rodící se české společnosti, pak si nepovšimla jedné podstatné věci (a nepovšimli si toho ani její odpůrci): totiž toho, že filozofie (i když se dosud neustavila jako „česká filozofie“) je již dlouhou řadu let obklopuje, že – rozpuštěna v obrozené „pankultuře“ – plní ty nejaktuálnější úkoly v české společnosti, že jí nabízí svůj jazyk pro vyslovení jejích potřeb a snů.